

УДК 141.333

С. Р. Карпенко
здобувач кафедри філософії
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

РЕАКТИВНІСТЬ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК ВЛАДИ

У соціально-філософській традиції зміст масової свідомості розглядається через дії окремих представників мас, а також їхню участь у реальних соціальних подіях. Сутність масової свідомості вивчається не лише через дієвий чинник, а й через простори висловлювань, масове осягнення реальності й масове пізнання. Вони є способами відображення того рівня, до якого доходить у своєму розвитку свідомість мас у конкретний період часу. Обмеженість масового світосприйняття й неможливість осягнення всіх без винятку особливостей і нюансів комплексного процесу пізнання та наукового й філософського відображення дійсності надають проблемі масової свідомості особливого статусу в контексті розвитку загальнолюдської свідомості та загальнолюдських пріоритетів пізнання й комунікативної діяльності. Масова свідомість як рефлексивна структура відображається у звичках, що виражаються в масових комунікаційних процесах і процесах інтерактивного спілкування в медіа та через Інтернет. Масовізація людської свідомості відбувається на тлі спільних цінностей і пріоритетів буденного життя, коли особистісне й індивідуальне з великою часткою ймовірності збігається із масовим буттям і масовими пріоритетами. Позитивне значення масової свідомості полягає в її внеску в розвиток загальнолюдської цивілізаційної свідомості, яка набуває рис самозбереження, поступового узгодження свого життя з навколишнім середовищем і встановлення балансу між матеріальними й постматеріальними цінностями. Теза щодо цілісності масової свідомості в сучасних умовах знає критики й сумнівів у зв'язку з диверсифікацією джерел знання, розширенням впливу владних експертних структур і всезагальністю початкової й навіть вищої освіти. Однак тотальність масової свідомості, детермінована дискурсивними практиками влади, забезпечує людство певними символічними та діяльними засадами, які, своєю чергою, визначають подальший розвиток людини й людства на значну перспективу.

Серед робіт, що висвітлюють філософський вимір реакцій масової свідомості, чільне місце посідають праці вітчизняних учених. Фокус наукових пошуків концентрується навколо емпіричних виявів масової свідомості: у мові, поведінці, мисленні тощо. Зокрема, А. Таран розглядає термінологізацію лексики в суспільно-політичному дискурсі [6]; Л. Шевченко досліджує медійний кларизм і масову мовну свідомість у просторі когніції зумовленостей [10]; Л. Городенко розкриває поняття «масова свідомість» у контексті принципів формування й демасифікації [1]. Зарубіжні вчені встановлюють загальнотеоретичні відносини між елітарними практиками влади й поведінкою мас. До класичних праць цього напрямку належать роботи Е. Канетті [2], М. Фуко [7], Р. Міллса [4], А. Костіної [3]. Водночас, попри істотні досягнення, проблема принципових засад сутності масової свідомості потребує подальшого розроблення.

Не вирішеною раніше частиною загальної проблеми, котрій присвячується стаття, є вплив дискурсивних практик влади на реакції масової свідомості.

Метою статті є встановлення особливостей реактивності масової свідомості під впливом дискурсивних практик влади.

Осягнення природи масової свідомості передбачає пошук не лише теоретичних імплікацій цього явища, а також його відображення. Психологічні розробки дають

змогу побачити перетворення багатоманітного стану свідомості на реактивний і збуджений. Буття людини як соціальної істоти визначається не лише індивідуальними чинниками, а й впливом спільноти й навколишнього середовища. Маса як феномен розгляду соціальної філософії є багатоскладовим явищем, яке має вивчатися також за допомогою результатів емпіричних наук, зокрема таких, як соціальна психологія. Саме ідентифікація змін масової поведінки є однією з емпіричних ознак реакції на владу та її зовнішніх виявів. На думку психолога Т. Чукавіної, «один із загальних механізмів, що впливає на виникнення й розвиток стихійних форм поведінки, – це так звана «циркулярна реакція», механізм емоційної стимуляції, що здійснюється на несвідомому, психофізичному рівні» [8, с. 132].

Реактивність масової свідомості виявляється в перехідних ситуаціях, коли індивідуальна поведінка не підкоряється настановам окремої особи, а стає об'єктом впливу всієї владної спільноти. У межах логіки підпорядкування й навіювання кожна окрема особа вже не є неповторним мікроскосмом, а часткою, будівельним матеріалом для більш складної, хоча й тимчасової структури. Концепція масової деструктивності, розкрита Еріхом Фроммом, дає змогу стверджувати, що людина в масовому колективі набуває нових якостей, змінює свій етос і набуває інших, відмінних від індивідуального, пафосних посылку у своєму дискурсі стосовно влади. Навіянні ідеї також становлять базис для радикальних, а не поміркованих способів сприйняття соціальної дійсності. Як указує Т. Чукавіна, «ставши часткою натовпу, людина перестає усвідомлювати себе як особистість, у ній починає переважати несвідоме, а також бажання негайно здійснити нав'язані ідеї» [8, с. 132].

Реактивність, тобто здатність масової свідомості реагувати на зовнішні імпульси-подразники, стає об'єктом прискіпливого вивчення суб'єктами влади. Не випадково більшість прикладних психологічних розробок, які вивчали природу маси, ставали надбанням широкого загалу лише в умовах посттоталітарних трансформацій. Однак варто зауважити, що маніпулювання однимірними станами не лише давало владі змогу зберегти свою цілісність і відстоювати власні інтереси, а й породжувало більш масштабну деструкцію, яка згодом призводила до відторгнення суспільства від його владної надбудови. Так, екзогенні та ендогенні чинники формування дискурсу влади забезпечили умови, з одного боку, спільної активності влади й мас, з іншого – для маніпуляції влади, спрямованої на управління масами. Утилітарність владних дискурсивних практик, проте, зумовила також певну односторонність у тлумаченні масової свідомості. Це, врешті, призвело до втрати контролю над психічним станом мас у низці держав наприкінці ХХ ст. «В основі виникнення певної маси лежать ситуаційні та, головне, внутрішні чинники. До ситуаційних відносять самозахист та прагнення до вигоди...», – вважає сучасна дослідниця [8, с. 133].

Згадувана односторонність владного дискурсу в інтерпретації стану масової свідомості у випадку нацистської Німеччини, Радянського Союзу, тоталітарних Камбоджі й Північної Кореї призвела до витіснення раціональних діалогових компонентів дискурсу влади. В умовах тотального примусу модель одностороннього навіювання була виправданою. Однак після втрати права на монопольне на-

сильство й появи плюралізму точок зору масова свідомість дезінтегрувалася. Вагу емпіричних чинників формування масової свідомості підтверджує інформація про різноманітні типи масових натовпів. Як стверджують сучасні вчені, у всіх варіантах типологій станів масової свідомості важливим є зовнішній чинник, який провокує певні емоційні реакції. У системі «імпульс – реакція» владний дискурс має бути тонко налаштований владними мовниками, для того щоб зберегти контроль над масовою свідомістю, аби запобігти експресам натовпу. Згідно з Т. Чукавіною, «експресивний натовп – це сукупність людей, що відкрито виражає свої емоції. Одним з варіантів експресивного натовпу є екстатичний натовп...» [8, с. 133].

Соціально-психологічна природа свідомості маси розкривається в самостійній поведінці масових утворень. Масова свідомість може бути результатом формування специфічних зовнішніх умов, які не передбачають активність владних маніпуляторів і пряму оману. Перехід від індивідуального стану свідомості до масового може здійснюватися й за внутрішньо-особистісною мотивацією. Як уважає Т. Чукавіна, «конвенційний натовп складається з людей, що поєднані спільними інтересами, зібралися з певного приводу та дотримуються ряду правил (конвенції) ...» [8, с. 133].

Імовірність створення проактивістського натовпу як певної стійкої форми реалізації масової свідомості, можливості розкриття значення й ходу особливої думки масового мислення фіксується в певних явищах соціальної дійсності, у яких масові скупчення людей є провідними діючими акторами. У цьому випадку типологізація масових натовпів розкриває їхнє функціональне призначення та причинно-наслідкову мотивацію у сфері масових дій і реакцій. Проте, крім психологічного виміру існування натовпу, існує й екзистенційний вимір, який визначається станом духовності й ментальної належності певних суспільних груп до форм спільної масової дії. «Діючий натовп поділяють на чотири підвиди: агресивний, панічний, здирницький та бунтівний» [8, с. 134]. Р. Пападопулос розкриває панічні реакції масової поведінки внаслідок актів терору [5].

Розкриття мотивації масової спільноти забезпечується домінуванням певних емотивних складових. Водночас причиновість відкритих експресивних виявів масової агресії може мати місце як у сфері культурних імперативів, так і в межах базових ситуаційних цінностей суспільства. Попри значні здобутки індустріальної та постіндустріальної цивілізацій, агресивний натовп є відображенням певних глухих кутів у станах масової свідомості, коли індивід не може відреагувати на мінливу екзистенційну ситуацію в розважливий і раціональний спосіб. Від маніпулятивних дискурсивних практик влади, отже, ситуація дискурсивної взаємодії з масовою свідомістю вимагає реалізму й лаконізму, що виявляється в буденному дискурсі мас. Згідно з Л. Шевченко, «кларизм світоглядний, естетичний, традиційний і набутий як профанний досвід перехреснується в мовній свідомості особистості, відтворюється у здатності мовця користуватися полісемантичним словом ...» [10, с. 8].

Когніційно-антропологічні пояснення масової свідомості (зокрема, див. А. Шарипіна [9]), її змін і станів не завжди відповідають фактичним мотивам життєдіяльності мас і масової дії. Водночас конкретизація цілей і завдань масових скупчень і спільних дій відображає певний склад цілей та матеріальних і духовних пріоритетів влади, які можуть бути виявлені в масовому дискурсі на буденному й комунікативному рівнях. Тому тип здирницького натовпу стає однією з ознак негараздів і криз у галузі взаємодії влади й мас у тому чи іншому суспільстві. Як зазначає Т. Чукавіна, «здирницький натовп... Їхня головна особливість – емоційна єдність, але при цьому не-

минучий конфлікт: цінностей, за які борються натовп, не вистачить на всіх» [8, с. 134].

Феномен вияву масової свідомості як організованого та цілеспрямованого цілого виявляється поза межами моралі, у межах соціальної й політичної доцільності. Невдоволення соціальною ситуацією є виявом не лише реактивної, а й мислячої раціоналізованої природи масової свідомості. Повстання або протест як реакція на дискурс влади є одним із провідних значень сутності масової свідомості як чинника об'єднання й реалізації запланованої дії. На думку класика сучасної елітології Р. Мілса, «якими б не були справжні розміри їхньої влади, вони зазвичай точніше уявляють собі опір, який чиниться іншими в процесі її використання, ніж її природу та розміри. На додаток до цього більшість можновладних американців ґрунтовно оволоділи офіційною фразеологією, якою прикриваються політичні відносини, і в деяких випадках оволоділи настільки ґрунтовно, що користуються нею у своєму колі й самі, отже, починають вірити в неї» [4, с. 6].

Роздуми про можливості самостійного відображення масовою свідомістю соціальної дійсності, а також поєднання в ній фактичної та ідеальної дійсності виражають процес набуття масовою свідомістю рис індивідуальної свідомості окремої людини. Тому позадискурсивне буття масової свідомості як сукупність наявних історичних виявів буття мас є мережею варіантів апробації форм осягнення соціальному світу. Психологічне бачення свідомості не враховує духовних та ідейно-моральних чинників, а також взаємозв'язку масової свідомості з площиною істини. Ці питання пов'язані зі змінами протягом історичного досвіду людства. На думку Т. Чукавіної, «масова та індивідуальна свідомість існують поряд багато тисяч років, доповнюючи одна одну... Домінування масової свідомості змінюється розквітом індивідуальною, а потім знов, у свою чергу, з'являється «масова людина» [8, с. 135].

Сучасні філософи також зазначають, що масова свідомість є явищем щоденного буття людства, невід'ємною частиною його сучасної онтології. Звідси неправомірним є визначення негативного або позитивного значення дискурсу влади в людській природі й суспільстві. На думку Р. Мілса, «питання про запобіжники могутності еліти мають вирішуватися відносно кожної історичної доби й кожного суспільного ладу. Цілі людські – найчастіше лише надії, але засоби – це реальні речі, що можуть потрапити під контроль відомих людей. Ось чому всі засоби здійснення влади мають тенденції перетворитися на самостійну мету для еліти, яка володіє ними» [4, с. 55].

Отже, реактивність масової свідомості стає одним із ключових способів розуміння сутності масової свідомості як тотожної або паралельної індивідуальній свідомості. Водночас емпіричні відображення масових дій не завжди однозначно інтерпретуються й пов'язуються з текстуальним і лінгво-дискурсивним буттям сучасного суспільства. Людство як глобальна масова свідомість не може остаточо та раціонально визначити найбільш успішні й оптимальні форми свого існування, що потребує аналізу масовості й дискурсу влади та мас в умовах глобалізації.

Концепти народної волі, суверенітету, а також народного розуму й масової компетентності лише формують дисонуючі напрями опозиційного дискурсу, який за вдалого поєднання обставин стає дискурсом влади. Оптимальне співвідношення між розумінням сутності масової свідомості з боку влади полягає в розширеному тлумаченні індивідуальних і групових компонентів масової свідомості, спробі діалогу з ними й формуванні масово-елітарного дискурсу, що є можливим в умовах нової кібернетичної революції у спілкуванні.

Філософське осмислення свідомості мас та індивідів формує особливий стан категорії свідомості і її призначення в сучасній культурі. Категорія та явище свідомості

не лише є доповненням до раніше розроблених категорій і понять мислення, розуму, духу, а й набувають самостійного значення в контексті колективного відображення навколишньої дійсності. Особливістю виявів сутності масової свідомості є її подвійний, емоційний і раціональний склад. Крім того, поняття маси набуває подвійного матеріально-ідеального значення і як сукупності мислячих індивідів, і як певної популяції живих істот. У зв'язку з цим ознаки сутності масової свідомості набувають міжпредметного поєднувального статусу, що дає змогу розкрити як основні філософські риси свідомості на масовому рівні, так і особливості дискурсу влади як вияву колективного мовлення.

Отже, владна індоктринація є одним із ключових підходів до розуміння специфіки уявлень щодо сутності масової свідомості. Відповідно до духовної основи й рівня культурного розвитку кожного соціуму, свідомість проголошувалася водночас реально існуючим явищем і певним фантомом, який формується на основі різних стадій уявлення та співвіднесення цього уявлення з реальністю. На сучасному етапі культурно-владна індоктринація формує передусім ставлення до масової свідомості з боку експертних владних груп як до профанного, неекспертного осягнення реальності, а також як до прямого предмета управління. Через засоби масової комунікації транслюються філософські смисли, що поєднуються з рівнем масової освіченості й формують певний зміст масової свідомості. Ідентифікація сутності масової свідомості на основі загальнокультурних положень і загальнолюдських цінностей до певної міри врівноважується цивілізаційним кодом, який усе ще становить одне з основних джерел смислотворення для багатьох регіонів світу. Розгляд маси як обраного народу, або як месіанської групи, або як елітарної спільноти формує особливі соціальні характеристики масової свідомості, що не надають їй можливості повного злиття з загальнолюдськими та глобалізаційними, культурними імперативами. Зміст і сутність масової свідомості коригується відповідно до наявних механізмів розуму й етноорієнтованих тлумачень нормативного та понаднормативного станів свідомості.

Актуальність і ситуативність стану масової свідомості, яка виявляється у станах натовпу, є характеристиками мінливості особистісного погляду на реальність. Звідси сутність масової свідомості доповнюється характеристиками мінливості й нестійкості, потребує особливого апарату дослідження та фіксації в кожний момент часу як у детерміністській, так і індетерміністській спосіб. Перспективою подальшого дослідження за темою статті є вивчення особливостей дискурсу глобалізованої масової свідомості.

Література

1. Горденко Л.М. Поняття «масова свідомість»: принципи формування і демасифікації / Л.М. Горденко // Українське журналістознавство. – 2013. – Вип. 14. – С. 62–66.
2. Канетти Э. Масса и власть / Э. Канетти. – М.: Модэк, 1997. – 240 с.
3. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А.В. Костина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 352 с.
4. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс. – М.: Прогресс, 1959. – 134 с.
5. Пападопулос Р. Терроризм и паника / Р. Пападопулос // Новая весна: альм постюнгианской психологии и культуры. – 2003. – № 5. – С. 11–22.
6. Таран А.А. Термінологізація лексики в суспільно-політичному дискурсі / А.А. Таран // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2 (2). – С. 138–42.
7. Фуко М. Дискурс и истина / М. Фуко; пер. с англ. А. Корбута // Логос. – 2008. – № 2. – С. 159–262.

8. Чукавіна Т.Е. Маси та масова свідомість. Людина в масі / Т.Е. Чукавіна // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2011. – № 3. – С. 132–136.

9. Шарипін А.В. Антропологізм і когнітивна семантика: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» / А.В. Шарипін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 16 с.

10. Шевченко Л.І. Медійний кларизм і масова мовна свідомість: когніція зумовленостей / Л.І. Шевченко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2012. – Вип. 24. – С. 3–13.

Анотація

Карпенко С. Р. Реактивність масової свідомості на основі дискурсивних практик влади. – Стаття.

У статті розкрито особливості практик дискурсу влади й дискурсу мас в основних ситуаціях реагування на імпульси зміни екзистенційних і онтологічних умов. З'ясовано напрями фрустративних реакцій масової свідомості в умовах поставторитарних і посттоталітарних трансформацій. Виокремлено ситуації, коли індивідуальна й масова свідомість не можуть відреагувати на мінливу екзистенційну ситуацію в розважливий і раціональний спосіб щодо значення дискурсу влади. Надано визначення дискурсивно-владної детермінації масового невдоволення соціальною ситуацією. Окреслено вияви не лише реактивної, а й мислячої раціоналізованої природи масової свідомості щодо владного дискурсивного самовираження. Визначено специфіку позадискурсивного буття масової свідомості на тлі сукупності наявних історичних виявів буття мас. Обґрунтовано ідентифікацію сутності масової свідомості на основі загальнокультурних положень і загальнолюдських цінностей, яка до певної міри врівноважується цивілізаційним кодом, що все ще становить одне з основних джерел смислотворення для багатьох регіонів світу.

Ключові слова: дискурс влади, дискурс мас, натовп, масовізація, владна еліта.

Аннотация

Карпенко С. Р. Реактивность массового сознания на основе дискурсивных практик власти. – Статья.

В статье раскрыты особенности практик дискурса власти и дискурса масс в основных ситуациях реагирования на импульсы изменения экзистенциальных и онтологических условий. Определены направления фрустративных реакций массового сознания в условиях поставторитарных и посттоталитарных трансформаций. Выделены ситуации, когда индивидуальное и массовое сознание не могут отреагировать на изменяющуюся экзистенциальную ситуацию в рассудительный и рациональный способ относительно значения дискурса власти. Дано определение дискурсивно-властной детерминации массового недовольства социальной ситуацией. Указаны проявления не только реактивной, но и мыслящей рационализованной природы массового сознания относительно владного дискурсивного самовыражения. Определена специфика внедискурсивного бытия массового сознания на фоне совокупности имеющихся исторических проявлений бытия масс. Обоснована идентификация сущности массового сознания на основе общих культурных положений и общечеловеческих ценностей, которая в известной степени уравновешивается цивилизационным кодом, все еще составляющим один из основных источников создания смыслов для многих регионов мира.

Ключевые слова: дискурс власти, дискурс масс, толпа, массовизация, властная элита.

Summary

Karpenko S. R. Reactivity mass consciousness based on discursive practices of power. – Article.

The article reveals the peculiarities of discourse practices of power and discourse of masses in key situations of the responding to changing impulses of existential and ontological conditions. Disclosed directions of frustrative reaction of mass' consciousness in terms of postauthoritarian and post-totalitarian transformation. Singling out a situation where individual and mass consciousness can not respond to changing existential situation in a sensible and rational way to value a discourse of power. Provided by definition discursive power-determination of mass discontent with the

social situation. Designated displays not only reactive but also rationalized thinking about the nature of mass consciousness imperious discursive self-expression. The specificity of the out-discourse being of mass consciousness against the background of a set of available historical manifestations of life of the masses. Established the characteristics of mass consciousness reactivity under the influence of discursive practices of power. In the conclusions proved the identity of the essence of mass consciousness based on common cultural principles and general human values to some extent balanced by civilization code, which is still one of the main sources of the meanings creation for many regions of the world

Key words: discourse of power, discourse of masses, crowd, massovization, power elite.